

Євген ГОЛОВАХА, Наталя ПАНІНА

МІФОЛОГІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ:
СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Категорія «міф» займає винятково важливе місце в аналізі соціальної реальності, в якій ми живемо. Чимало із сучасних наукових та публіцистичних праць, які стосуються актуальних проблем суспільного життя, незалежно від їхнього конкретного змісту, мають загальну підназву: «Міфи і реальність». І якщо навіть не завжди ці роботи мають безпосереднє відношення до аналізу соціальної реальності, то ще меншою мірою вони стосуються до аналізу міфу як специфічного способу відображення цієї реальності. Це пов'язано, передусім, із розширеним тлумаченням міфу та експансією у вивчення сучасної соціальної дійсності культурологічних концепцій, поживним ґрунтом для яких є традиційні форми свідомості, казкові тексти, архетипні уявлення, які певною мірою зберігають свій вплив у сучасному суспільстві, проте ніяким чином не спроможні адекватно пояснити становлення й розвиток цього суспільства. Так само, як експансія семіотики у гуманітарні знання перетворює усе суще на знаки, експансія культурології у сферу суспільствознавства перетворює всю соціальну дійсність на вмістилище архаїчної міфології, відтвореної у сучасних формах.

Міфологію як спосіб соціальної організації традиційного суспільства із властивою для нього ритуально-обрядовою регламентацією способу життя учені-гуманітарії ХХ ст. визнали невід'ємною частиною соціальної регуляції свідомості та поведінки людей і в сучасному суспільстві. Завдяки «міфологізації» сучасної дійсності чимало дослідників, у котрих було досить нечітке уявлення про можливість та методи соціального пізнання як такого, відкрилася можливість осягати закономірності розвитку суспільства за посередництвом аналогій з архаїчними соціальними міфами.

Водночас серед спеціалістів-міфологів існує широкий діапазон міркувань щодо того, чи функціонує міф у культурі ХХ ст. й чи може він виконувати у сучасному суспільстві ті

самі функції, що і в архаїчному. Найбільш обережні дослідники надають перевагу використанню категорії «квазіміфологія», оскільки у сучасній культурі про міф можна говорити лише у «метафоричному», фрагментарному сенсі (Є.Мелетинський). Існує й інша точка зору: міф – важливий компонент сучасної культури і суспільного життя (Р.Барт). У цьому діапазоні знаходять місце й чимало проміжкових позицій, які пов'язані з визнанням нерозривності архаїчного і сучасного суспільства за допомогою відтворення міфологічних структур свідомості та діяльності людей. Класичний приклад такої позиції – дослідження взаємозв'язку міфу і архетипу, здійснюване К.Г.Юнгом. Саме психоаналіз породив велику спокусу пізнання сучасного суспільства, користуючись апеляціями до міфу. З одного лише міфу про Едіпа витягли багато екстравагантних відкриттів, що стосуються суспільного життя. Для засновника психоаналітичної школи цей міф став точкою відліку в констатації ворожнечі суспільства щодо первинних спонук індивіда. Е.Фромм вичленував зі стародавнього міфу пророчу ідею повернення до матріархату в суспільстві майбутнього, а Ж.Дельоз і Ф.Гваттарі, полемізуючи з психоаналітиками, створили концепцію шизоаналізу, щоб вигнати злий дух Едіпа із сучасного суспільства.

Слідами психоаналітиків охоче рушили численні соціальні аналітики, проголошуючи ті або інші форми та ідеології суспільного життя вираженням і безпосереднім виявленням «сучасної політичної міфології». Ясна річ, міркування одного з найсерйозніших представників «міфологічної школи» в політології Е.Кассіра про відродження міфології як домінанти політичної свідомості в нацистській Німеччині, заслуговує на увагу та пошану хоча б тому, що властиве міфологічній свідомості містифіковане сприйняття суспільного життя відбилася в нацистській ідеології. Тоталітарні режими загалом досить охоче експлуатують сюжети, пов'язані з міфічними подіями та персонажами. Однак це зовсім не означає, що ідеологічні містифікації ХХ ст. є відтворенням давньої міфології в сучасних умовах. Зрозуміло, що можна проводити аналогію між рядками «величаємо ми сокола, який літає вище всіх» й міфом про Дедала й Ікара, але мало ймовірно, що навіть найширші апологети сталінізму вірили у містичну здатність вождя світового пролетаріату перетворюватись на крилатого хижака й літати у недосяжній висоті.

І коли ліберально налаштовані українські культурологи нарікають з приводу нинішнього відродження міфу про козацтво та про роль Тараса Шевченка у міфологізації цього складного соціально-історичного феномена, їхня стурбованість навряд чи продиктована серйозними побоюваннями, що населення України повірить у містичну силу повернення суспільства до часів козацької вольниці. Адже за даними репрезентативного опитування дорослого населення України, що відбувся 1993 року, лише 7,6% респондентів вважали, що Україна повинна повернутися до традиційної української системи влади, яка існувала в козацькі часи.

Перетворюючи одного із нащадків «козацької слави», лідера гайдамацького повстання Гонту на «патріотично налаштованого Кроноса», що пожирає своїх дітей, на Агамемнона, який жертвує потомством заради успіху визвольного руху, Шевченко зовсім не переймався міфотворенням, а цілком раціональними засобами (у тому числі й художнім вимислом) змалював трагічну, у його розумінні, фігуру істинного патріота, не зважаючи на те, що реальний Гонта не лише не вбивав своїх дітей, але помилював і їхнього товариша-католика, який згодом описував криваві події в Умані. Бездоганні патріоти-козаки, як для Шевченка, так і для нинішніх ідеологів національно-державного «відродження» – це не міф, а створена за допомогою раціонального конструювання квазіміфологічна ідеологема, що необхідна, з твердим переконанням її творців, для підвищення ефективності патріотичного виховання. Іншою кон'юктурно-ідеологічною спробою підняття патріотичного духу є пошук історичних свідочтв спорідненості давніх арійців і сучасних українців, яким займаються окремі ідеологи стародавнього походження української нації. У такому разі штучне «міфотворення» набуває відверто анекдотичного характеру. Однак існують і більш витончені спроби надати ідеології легендарної сили і казкової принадності, запозичуючи у міфу його здатність виступати «втіленим колективним бажанням».

Не можна не визнати, що такого типу ідеологеми, запозичуючи у міфу його емоційність, художню форму і героїчну непересічність персонажів, охоче репродукуються засобами масової інформації, підхоплюються політиками і за певних соціальних умов можуть ставати реальними орієнтирами масової свідомості. Ідеологи фашизму досить

успішно пропагували арійське походження німецької нації, однак достатньо було військових поразок «арійської армії», щоб практично не залишилось і сліду від квазіміфологічної ідеології непереможності новоявлених арійців та їхніх вождів. Це можна пояснити, врахувавши, що ідеологія торжествує лише за економічного і політичного успіху її носіїв, тоді як міф залишається із соціумом, який його породив, незалежно від успіхів чи невдач, аж до докорінного перетворення умов життя й переходу суспільства на новий ступінь «постміфологічного розвитку».

Тож яке реальне місце міфу в сучасному українському суспільстві, що переживає часи глибинної трансформації? Яке місце займають міфи у масовій свідомості та політичній практиці? Зрозуміло, у сфері остаточного традиційного укладу є певне визначене місце і для міфу в його канонічному сенсі. В сільській общині й донині живе віра в існування реальних міфічних персонажів – домовиків, чарівників, відьом тощо. Щодо українських політиків та більшості населення, то вони живуть не у світі міфів, а у соціальному просторі, наповненому політичними інсинуаціями та соціальними блуканнями. Емоційний характер, окремі фантастичні риси та алогізм багатьох із цих інсинуацій та блукань надає їм певної спорідненості з міфологією. Саме тому цілком правомірно говорити про сучасну квазіміфологію, окремі складові якої є, за нашим визначенням, «міфоїдами» – міфоподібними ідеологемами і хибними стереотипами масової свідомості. Термін «міфоїд», у цьому разі, набирає такого ж смислового навантаження щодо міфу, як і «антропоїд» стосовно представників людського роду чи «шизоїд» – щодо хворого на шизофренію.

Міфоїди політичної свідомості у пострадянському суспільстві виникли і досягли широкого розповсюдження в останні роки як антиподи «радянської квазіміфології». Цього, власне, і слід було чекати, беручи до уваги, що ірраціональні форми відображення соціальної дійсності, які вкорінилися й домінували у радянському суспільстві, не могли зникнути безслідно після того, як розвалилася ідеологія, що їх породила. Так, ідеологія померла, і водночас із цим міфологізовані соціально-політичні уявлення втратили ритуально-обрядове середовище, з якого вони жили. Однак вичищення змістовної складової міфоподібної ідеологеми зовсім не свідчить про її структурне руйнування, оскільки в основу її

закладено певний соціальний стереотип. Такі стереотипи з великими труднощами піддаються принциповим змінам навіть під впливом глибоких соціальних реформацій.

Принципово не змінилася і загальнокультурна складова свідомості людей (у тому числі й політична культура). І якщо поширеність міфологізованого сприйняття соціальної дійсності визначається рівнем духовної культури суспільства, то пострадянська культура, що виникла як антипод «радянської», породила й відповідну квазіміфологію, у якій попередні «міфологеми» поступилися місцем міфодам-антиподам. Так ірраціональний комуністичний оптимізм змінився на не менш ірраціональний перебудовчий катастрофізм; логічно абсурдне уявлення про безпомилковість партії та її засновника – на не менш абсурдне уявлення про те, що саме такої партії і такого вождя не вистачає для успішного завершення реформ.

Радянський міфод про могутній і непереможний Союз у перші дні після розвалу СРСР змінився на ідею, яку майже одностайно прийняли населення і політична еліта України, що живуть вони у найбагатшій та найквітучішій частині пострадянського простору, згодуюючи своє добро ненажерливим сусідам. Слід відзначити, що у цьому випадку «міфодність» масової свідомості відіграла вельми важливу роль у становленні незалежності Української держави. Однак, як і всяка ідеологема, що не підкріплена реальним економічним успіхом, ідея «незалежного раю» втратила масову підтримку в перші роки незалежності. На місце помилкового соціального уявлення, що зникає, приходить нове, по суті протилежне: роки незалежного існування привели народ до злиднів. Пострадянський міфод про жахливу бідність переважної більшості населення вкорінився як у масовій свідомості, так і в свідомості еліти, незалежно від політичних поглядів. І комуністи, і націонал-демократи, і ліберали не можуть дійти згоди лише у визначенні винуватців такого становища, але міфологізований образ «масових злиднів» як такий, ніяких сумнівів у них не викликає.

Справді, як може не вірити політична еліта в реальність привида бідності, якщо майже три чверті населення України (76%) живе, за даними репрезентативного для дорослого населення країни опиту 1996 року, в умовах, коли грошей завжди не вистачає (у тому числі й на харчування). Зазначимо, що у квітні 1992 року грошей постійно не вистачало лише 40%, а у 1982 році було й зовсім добре, адже постійно не вистачало

грошей тільки у 8% населення. Свій теперішній рівень життя більшість мешканців України сприймають як надзвичайно низький. Так, за опитом 1996 року, вони оцінювали матеріальний рівень життя своєї родини за 11-бальною шкалою таким чином: на середній позиції – 10% родин, вище середньої – 3%, а решта 87% визначили своє місце на нижчих щаблях матеріального достатку (додамо, що майже половина респондентів виявилась буквально «на дні» – на трьох найнижчих позиціях).

Як бачимо, і соціологія може брати участь у міфологізації дійсності, якщо вона обмежується констатацією окремих фактів, вихоплених у процесі опитування суспільної думки. Однак «міфологія» сучасного суспільства відрізняється від архаїчної не лише тим, що сучасні «міфи» легко народжуються й помирають разом із ідеологіями, що їх породили, але й тим, що міфоїдні ідеологеми такого типу, як соціально помилкові уявлення та ідеологічні інсинуації, цілком підлягають об'єктивному соціологічному аналізу, що спроможний виявити їхню уразливість та неадекватність щодо соціальних реалій.

Виникнення міфоїду про масову бідність пов'язане з відродженням комуністичної ідеології після нетривалого періоду посткомуністичного розвитку України, який змінився сучасним етапом посткомуністичного регресу. Непослідовна та лицемірна політика реформування економіки призвела до того, що в суспільстві взяли гору настрої непевності у незворотності змін та страху перед майбутньою економічною катастрофою. На тлі такого емоційного стану минуле починає сприйматись як «золотий вік», а комуністичний патерналізм як панацея від економічних недуг. Однак реальне матеріальне становище більшості громадян України не тільки не погіршилось порівняно з часами розвинутого соціалізму, а за найважливішими показниками життєвого рівня суттєво покращилось: якщо у 1982 році тільки 40% населення мали комунальні зручності – основу цивілізованого побуту, то сьогодні – 70%; садові ділянки та дачі мали відповідно 8% і 42%. За цей період більш ніж утричі зросла частка людей, що мають автомашини. Зросла кількість родин, що мають кольорові телевізори, холодильники, пральні та швейні машини, особисті бібліотеки. За цей час не зменшились і купівельні плани. Люди тепер планують купити впродовж року не менше того, що і в минулому, незважаючи на те, що «не вистачає грошей», та дорожнечу.

Але привид бідності все активніше підгодовує неокомуністичну ідеологію. При цьому реальний рівень життя особливого значення не має. Парадокс: у Росії рівень життя значно вищий, ніж в Україні, а самооцінка матеріального становища не краща. Виходить, що свідомість визначає не об'єктивне становище, помилкові соціальні уявлення. Уявлення такого типу цілком можуть відіграти роль «троянського коня» у процесах посткомуністичних трансформацій. Однак навряд чи достатньою для розуміння їхньої природи і соціальної функції буде структурна та смислова аналогія з давньогрецьким міфом.

Культурологічний аналіз міфу цілком може відіграти певну роль і для розуміння сучасної соціальної дійсності, оскільки й сьогодні окремі складові архаїчної міфології знаходять місце в ідеологічних системах та їхнього відображення у масовій свідомості. Однак стратегічним напрямком досліджень у цій сфері має бути застосування сучасних методів соціологічного аналізу, й передусім методи емпіричного соціального дослідження, народжені ХХ століттям, як відповідь людської раціональності на виклик новій соціальній реальності, зрозуміти яку за допомогою інших засобів стає дедалі важче.